

ואיש על מקומו מבואר שמו: לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק

מאת

שמחה עמנואל

חכמי גרמניה וצרפת במאה השתים עשרה והשלוש עשרה מקצתם ישבו כל ימיהם בעיר אחת, ומקצתם לא זכו לישיב בשלווה במקום אחד ונדדו ממקום למקום ומעיר לעיר. יש מבעלי התוספות ששם מקומם דבק בהם, עד שכמעט ואינך יכול לומר את שמם בלי להזכיר את עירם (כגון ר' אליעזר ממץ ור' שמשון משאנץ), ויש מבעלי התוספות שאמנם ישבו שנים רבות בעיר אחת אך שם עירם כמעט ולא נזכר עליהם (כגון רבנו תם ור' אליעזר בר יואל הלוי [ראבי"ה]).¹ בדברינו הבאים אנו מבקשים לבחון את דמותו של חכם אחד, הוא ר' ברוך בן יצחק מוורמייזא, מחבר 'ספר התרומה' (נפטר בשנת 1211).² שמו של החכם, ר' ברוך מוורמייזא, מלמד בעליל על מקומו (ויש חוקרים שסברו בטעות כי הוא זהה עם ר' ברוך בר יצחק מרגנשבורג,³ וכבר נדחו דבריהם). עם זאת עולמו הרוחני של ר' ברוך וגם הפרטים הביוגרפיים המעטים שאנו יודעים עליו מלמדים על מעורבותו העמוקה בעולמם של חכמי צרפת. דמותו של ר' ברוך, החצויה בין

1 לפעמים אף איננו יודעים מאומה על עיר מושבם של חכמים חשובים וידועים, ובהם חכמים מן השורה הראשונה. תופעה זו מצויה בעיקר אצל חכמי צרפת שלפני תקופת בעלי התוספות, כגון: ר' יוסף קרא (ראה: א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 259–260) וריב"ן (ראה: י"ג אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובמשנות שמיות, ג, ירושלים תשמ"ד–תשנ"א, עמ' 11–12).

2 ראה להלן ליד הערה 45.

3 'רבינו ברוך ב"ר יצחק [...] מרגנשבורג...] והיה נולד בווארמס אשר על כן נקרא גם רבי' ברוך מגרמייזא' (ח) מיכל, אור החיים, פרנקפורט ע"נ מיין תרנ"א, עמ' 292, ושם בהערה; בעקבות מיכל כתב כן גם צונץ, ראה: L. Zunz, *Zur Geschichte und Literatur*, Berlin 1845, p. 36 (צונץ השתמש בספרו של מיכל שנים רבות לפני שנדפס, ראה דבריו של א' ברלינר המובאים במהדורה השניה של אור החיים, ירושלים תשכ"ה, עמ' x); I. Elbogen, A. Freimann and H. Tykocinski (eds.), *Germania Judaica*, I, Frankfurt a.M. 1917, s.v. *Regensburg* (הערך על רגנסבורג, שכתב א' פריימן, נדפס לעצמו כמה שנים קודם לכן: *Vorarbeiten zur "Germania Judaica"*, II', *MGWJ*, 53 [1909], pp. 589–615; הדיון בר' ברוך: שם, עמ' 597–600).

4 H. Gross, 'Elieser b. Yoel halevi', *MGWJ*, 34 (1885), pp. 558–560; א' אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 326–329 (אחת מראיותיו של אפטוביצר היא מעלייתו של ר' ברוך לארץ ישראל בשנת תתקצ"ו, אך ראייה זו אין לה קיום, שכן היא מבוססת על טעות שנפלה בהבנת דברי 'ספר יוחסין', ראה להלן הערה 49); א"א אורבך, 'ס' ערוגת הבשם לר' אברהם בן עזריאל', תרביץ, י (תרצ"ט), עמ' 37; הנ"ל, בעלי התוספות, ירושלים תש"ם, עמ' 346–361 (להלן: אורבך).

האחרון של המאה השנים עשרה. ר' ברוך מתייחס אל ר"י הזקן כאל רבו המובהק. וכבר העיר על כך ראשונים ואחרונים.⁷ ר' ברוך הזכיר בחיבורו עוד רבים מחכמי צרפת (האחרון שבהם הוא ר' יצחק בר אברהם [הריצב"א]),⁸ אך 'מכל בעלי התוספות האשכנזים מופיעים בחיבור רק ר' יצחק בן אשר ותלמידו ר' יצחק בר' מרדכי, ר' אפרים ור' יואל'.⁹ בנימין זאב בנדיקט העיר כי גם חכמים אשכנזים בודדים אלו נזכרו ב'ספר התרומה' רק בזכות המשא ומתן שהיה להם עם

שהן אולי של ר' ברוך, זכו לאחרונה לשתי מהדורות; המהדיר הראשון סבר שהן של ר' יהודה שירליאן והשני סבר שהן של ר' שמשון משאנץ (ראה: אורבך, עמ' 608, הערה 46; ספר הבתים, [ב], מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשל"ט, עמ' של-שלט; קימחא דפיסחא, מהדורת י' ליפשיץ, ירושלים תשמ"ו, עמ' טו-צח, ושם במבוא, עמ' 20-16). לדברי אורבך 'אפשר שרבו ברוך חיבר פירוש לסדר זרעים' (עמ' 315; במהדורה הראשונה של ספרו, ירושלים תשס"ו, עמ' 263, נכתבו הדברים בצורה נחרצת יותר: 'על רבנו ברוך ידוע שחיבר פירוש לסדר זרעים'), אך אין כל בסיס לדבר.

7 'באתי לקצר מתוך ספר התרומה למען ירוץ הקור' בו למצוא מיד הפסוק(ו) בלא אורך ראיותיהם כמו שסדרם (כסדר) [הסודר] לפני רבינו הקדוש הרב ר' יצחק בר' שמואל זכר צדיק לברכה' (וכתרת בראש 'ספר התרומה בקוצר', כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה Or. 786, דף 134ג; ובכתבי יד מקבילים: כ"י מוסקוהו, גינצבורג 346, דף 1ב; כ"י אוקספורד, בודליאנה 642, דף 1א; כ"י אוקספורד, בודליאנה 777, דף 148א; כ"י פרמה, פלטינה 813, דף 155א. וראה להלן בסוף ההערה); 'ופי' מורי רבינו יהודה ב"ר יצחק זצ"ל וכן פי' הרב רבינו ברוך זצ"ל בספר התרומה... ואתה מורי הרב ידוע שמפי רבינו יצחק פירשו' (אור זרוע, א, סי' תנג [דף סה ע"ג], ונכפל שם, סי' תשעו); 'מספר התרומה שייסד רבינו ברוך מפי ר"י (הגהות מימוניות, הלכות שבת, פ"ג ס"ק ב); 'דבר ידוע הוא וברור שכל מקום שהביא רבנו אלחנן דברי אביו רבנו יצחק אומר כך כתב ר"י או כך מפרש ר"י, כאשר עשו לו כל תלמידיו שהזכירוהו בלשון רבי, וגם רבנו ברוך בספר התרומה מוזכרו בלשון רבי' הקדוש, מפני שרב מוסכם וגדול הוא וקדוש הוא' (שאלות ותשובות מהרי"ק, מהדורת ש"ב דויטש וא' שלזינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' קג, סוף שורש נב); 'ושרי ליה מריה לרב הגדול רבי משה בר נחמן שיכתוב על בעל התרומות שאישתבש, הלא כל דבריו בנויים על יסוד דברי ר"י בעל התו' (מהרש"ל, ים של שלמה: חולין, קרקוב ת"ו, פ"ח, סי' סד). אשר לקיצור ספר התרומה, אין לו כל קשר לקיצור לתרומות הגדול' שחיבר ר' יששכר בר יקותיאל הלוי, תלמיד הרא"ש, שהרי חיבורו של ר' יששכר הוא קיצור של 'ספר התרומות', ולא של 'ספר התרומה' (ראה: יוחסין השלם, מהדורת צ' פליפאוסקי, לונדון תרי"ו, עמ' 224; והשווה: 'הר' שמואל הספרדי בן הר' יצחק חיבר ספר התרומות הגדול' (שם, עמ' 221). וראה: אורבך, עמ' 354). המחבר של 'קיצור ספר התרומה' חתם את שמו באקרוסטיכון, בשיר שבסוף החיבור: שלמה (כ"י קימברידג', דף 167ג; כ"י פרמה, דף 270א, ובכתב יד נוסף של 'קיצור' נזכר גם ייחוסו – נכדו של ר' משה מפונטיא, שהוא כידוע תלמידו של רבנו תם (כ"י לונדון, בית הדין 14, דף 15; ראה: REJ, 12 [1886], p. 92. A. Neubauer, 'Documents inédits: XVIII', REJ, 12 [1886], p. 92. שריד מטופס שביעי של הקיצור מצוי בשופרון, ראה: Einbandstafeln, Budapest 1969, pp. 224-225, no. 119. ובצילום שבעמ' 370. כ"י בודפשט וכ"י מילנו שהזכיר אורבך, עמ' 354, הערה 62, אינם קשורים לקיצור זה.

8 'שמעתי מהר"ר יצחק ב"ר אברהם שיש בירו' (ספר התרומה, ורשה תרנ"ו, סוף סי' פא); 'הרב רבינו יצחק בר ר' אברהם היה מדקדק' (שם, סי' קיד. נדפס אף בתוך: מחדוש בעלי התוספות למסכת גיטין, מהדורת י"ע סץ, טורונטו תשמ"ט, עמ' קמד. אורבך רשם אף את סי' קו: 'פיר' רי"ב אב' [עמ' 350, הערה 38]. אך פסקה זו איננה מצויה בכתב היד של 'ספר התרומה' [ראה שם, עמ' 354, הערה 67, ובמאמרי 'תשובות מהר"ם מרוטנבורג שאינן של מהר"ם', שנתון המשפט העברי, כא (בדפוס), עמ' 157, הערה 89]. ריצב"א נזכר לכאורה גם בסי' קח: 'אומר מורי רבינו יצחק ברבי אברהם, אך כבר העיר אורבך שאין זו אלא טעות דפוס, וצריך להיות 'רבינו יצחק בר שמואל' [עמ' 347, הערה 14]; הנוסח הנכון מצוי בשני כתבי היד הקדומים של 'ספר התרומה', מן המאה השלוש עשרה: כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 518 [משנת ה'ד"ד], דף 236; כ"י לונד, ספריית האוניברסיטה 3 [משנת מ"ה], סי' קט, וכן גם בהעתקה מ'ספר התרומה' שבשבל' הלקט, מהדורת ש' בובר, ספריית תרמ"ו, סי' רעב [ראה שם בהערה ב], ונכפל בשבל' הלקט חלק שני², מהדורת מ"ו חסידה, ירושלים תשכ"ט, סי' פו, עמ' 174).

9 אורבך, עמ' 350 (לפירוט מלא של החכמים הנוכחים ב'ספר התרומה' ראה גם: גרמניה יודאיקה [לעיל הערה 3], עמ' 291-292).

חכמי צרפת (ר' יואל הלוי למשל נזכר ב'ספר התרומה' רק כנמען לתשובה של ר"י הזקן).¹⁰ ר' ברוך הרגיש בהקדמת ספרו 'ולא מדעתי ומלבי עשיתי, כי אם מפי רבותי קדושי עליון, ואיש על מקומו מבואר שמו'¹¹ – אך כאמור סיכום השמות מלמד בבירור שכל תורתו היא מבית מדרשם של חכמי צרפת.

זיקתו העמוקה של ר' ברוך לבית המדרש הצרפתי ניכרת לא רק מהחכמים עליהם הוא מסתמך, אלא גם מהתוכן של 'ספר התרומה'. אין לך ספר הלכה אשכנזי שלא יעסוק, בהרבה או במעט, במנהגי הקהילות, ואילו ר' ברוך הולך בדרכם של חכמי צרפת, שלא מצאו עניין בתחום זה. וכבר העיר אפרים אלימלך אורבך שאין אנו מוצאים ב'ספר התרומה' זכר למנהגי הקהילות, 'וגם בעניין זה אין ר' ברוך אשכנזי'.¹²

*

כאמור מוצאו (או מקומו) האשכנזי של ר' ברוך איננו ניכר כלל ב'ספר התרומה', והתמונה העולה מספר זה היא שמחברו הוא חכם צרפתי מובהק. גם ידיעותינו האחרות על ר' ברוך מלמדות על זיקתו העמוקה לבית המדרש הצרפתי דווקא, ולא לזה האשכנזי.

גרמניה של שלהי המאה השתים עשרה וראשית המאה השלוש עשרה גדושה הייתה בחכמים, והם הרבו להתכתב בינם לבין עצמם. ראבי"ה למשל, שהיה בן זמנו של ר' ברוך, התכתב עם למעלה מ־30 חכמים, מהם ידועים ומפורסמים ומהם ידועים פחות,¹³ וכמוהו נהגו גם חכמים רבים אחרים. מצויות בידינו עשרות תשובות ששלחו חכמי גרמניה איש לרעהו, ועשרות רבות של תשובות נוספות לא הגיעו לידינו בשלמותן, אך יודעים אנו מי כתבן ולפעמים גם מי היה השואל.¹⁴ חליפת השאלות והתשובות מתפרשת על פני עשרות שנים, וכל גדולי חכמיה של גרמניה השתתפו בה, ועמם גם חכמים רבים מן השורה השנייה. רק מקומו של חכם אחד נפקד בכל חליפת השאלות והתשובות: ר' ברוך מוורמייזא. למיטב ידיעתנו ר' ברוך לא שלח ולו גם שאלה אחת לחבריו בגרמניה, וחבריו לא שלחו אליו ולו פעם אחת את שאלותיהם או את תשובותיהם. מצויות בידינו אף תשובות שכתבו שלושת חברי בית הדין בוורמייזא, וגם שם נפקד מקומו של ר' ברוך. בין החכמים היושבים בבית הדין של וורמייזא מוצאים אנו דמויות ידועות

10 בנדיקט (לעיל הערה 5). תשובתו של ר"י הזקן לר' יואל הלוי ראה להלן הערות 52, 68.

11 ההקדמה מצויה בדפוס בסוף הספר, אך בכתבי היד היא מופיעה לנכון בראש החיבור, ראה: אורבך, עמ' 349, הערה 24.

12 אורבך, עמ' 352.

13 ראה: אפטוביצר (לעיל הערה 4), עמ' 34, 187–223.

14 ראה למשל: אורבך, עמ' 363–364 (ר' יהודה בר קלונימוס משפירא), 365–366 (ר' דוד בר קלונימוס), 405–407 (ר' אלעזר מוורמייזא), 411–413 (ר' שמחה משפירא), 425–427 (ר' ברוך ממגנצא). וראה גם מאמרי [לעיל הערה 6], בסעיף 'קובץ התשובות', 429–432 (ר' שמואל מבמברג). חליפת המכתבים המסועפת שבין חכמי אשכנז בדורות אלו תוארה לאחרונה אצל י' תא-שמע, 'מבוא לספרות השו"ת של ראשוני אשכנז וצרפת', ב' ליפשיץ וא' שוחטמן (עורכים), מפתח השאלות והתשובות של חכמי אשכנז צרפת ואיטליה, ירושלים תשנ"ז, עמ' יב–יג.

ומוכרות, אך בצדם גם חכמים כמעט אנונימיים. התשובות של בית הדין בוורמייזא מעטות הן,¹⁵ אך היעדרו של ר' ברוך מהרכב בית הדין מתמיה עד מאוד.

יתרה מזו, לא די שר' ברוך לא נשא ונתן בכתב עם חכמי דורו, אלא שגם לא מצאנו מעולם שהוא השתתף בפסיקת ההלכה במעשים שאירעו בוורמייזא ובסביבתה. כדוגמה לדבר נזכיר את היתרם של רבני וורמייזא לחלל את השבת כדי להגן על העיר בעת המצור שהוטל עליה בשנת 1201. ר' אלעזר מוורמייזא הזכיר את ההיתר בספר ה'רוקח' שלו, ר' מנחם בר יעקב כתב פיוט מיוחד לזכר המאורע, ואילו ר' ברוך מוורמייזא לא היה מעורב כלל בפסיקת ההלכה לבני העיר.¹⁶ לעומת זאת אנו מוצאים את ר' ברוך פוסק הלכה בעיר אחרת, הרחוקה משם מאות קילומטרים: בפריז. בידינו ארבע עדויות שונות על שבתו של ר' ברוך בפריז, בצוותא אחת עם ר' יהודה שירליאון, ועל שאלות בהלכה שהובאו לפני שני החכמים:

ומעשה בא לפני ר"י מפרי"ש בריאה דסביכא בבשרא וממשמש בה ידא דטבחא והכשירוה, ושאלו הטבחים אם גם הם יעשו כמותו, ואסר להם[...]. וכעס ר"ב והטיל חרם על קהל פרי"ש שלא לאכול ממנה.¹⁷

והבעל המנהל ז"ל כתב כי בעיר פרי"ש (בעיני) [בפני] ר' יהודה ור' ברוך היו אוכלין סרוכה כסדרן ואינם מוחים.¹⁸

וכבר בא מעשה לפני רבי' ברוך בר' יצחק ולפני גור אריה שאדם אחד לש עיסתו

15 (א) ראבי"ה, ד, מהדורת א' פריסמן ושי" כהן, ירושלים תשכ"ד, עמ' קיז-קכה, סי' תתק; חתומים על התשובה: ר' מנחם בר יעקב, ר' אלעזר בר יהודה (הרוקח) ור' קלונימוס בר גרשם; (ב) שאלות ותשובות מהר"ח אור זרוע, מהדורת י' רונברג, ליפסיא תר"ך, סי' רכב (=כ"י לונדון, מונטיפיורי 130, דף 15א-ב, סי' צה; חתומים: ר' אלעזר הרוקח, ר' קלונימוס בר גרשם ור' מרדכי בר יוסף. וראה גם: אפסוביצר [לעיל הערה 4], עמ' 189-190, ושם תשובה שלישית שנכתבה אולי על ידי חברי בית הדין בוורמייזא: ר' אלעזר הרוקח, ר' יצחק בר משולם ור' קלונימוס בר גרשם. ר' מנחם בר יעקב נפטר בשנת 1203 (ראה: אפסוביצר [שם], עמ' 382-384); התשובה הראשונה נכתבה סמוך מאוד לפטירתו (ראה: שם, עמ' 421-422), והתשובה השנייה, שהוא כבר איננו חתום עליה, נכתבה בוודאי לאחר פטירתו.

16 רוקח, ירושלים תשכ"ו, סי' קצו; א"מ הברמן, עתרת רננים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 207-208. וראה: גרמניה יודאיקה [לעיל הערה 3], עמ' 443. ר' ברוך סיים כנראה לכתוב את 'ספר התרומה' בשנת 1204, ראה להלן ליד הערה 45. תופעה דומה מוצאים אנו בספר הזכרת נשמות של וורמייזא; נמנים בו 'רבינו מנחם בר יעקב ורבינו אלעזר בן רבינו יהודה ושאר הרבנים שהרביצו תורה בישראל', ואילו ר' ברוך לא נזכר שם (א' ברלינר, 'ספר הזכרת נשמות קהלת וורמייזא', קבץ על יד, ג [תרמ"ז], עמ' 5; א' ילינק, קונטרס וורמייזא וקהל וויגא, וינה תר"ם, עמ' 7).

17 מרדכי, חולין, סי' תרכ. נוסח מתוקן הביא א' מרמורשטיין, 'חכם ופוסק איטלקי', דביר, ב (תרפ"ד), עמ' 232, סי' 29, ושם נאמר: 'כתב הב' המרדכי ז"ל שבא מעשה לפני רבי' יהודה מפריש ז"ל בריאה שנקבה ודופן סותמתה וסבוכה בבשר ומשמש בה יד הטבח, והכשירה רבי' יהודה, ושאלו הטבחים אם גם הם יעשו כמותו[...]. וכעס רבינו ברוך בעל סה"ת ז"ל והטיל חרם על כל קהל פרי"ש שלא לאכול ממנה, עכ"ל'.

18 ארחות חיים, ב, מהדורת מ' שלזינגר, ברלין תרנ"ט-תרס"ב, עמ' 411, ובמקבילות (כגון: מרמורשטיין [שם], עמ' 229, סי' 9; כ"י אוקספורד, בודליאנה 874, דף 87. וראה גם: כלבו, לבוב תר"ך, סי' קא, דף עב ע"א). והשווה פסיקתו של ר' ברוך בספר התרומה, סי' ט.

מיקמי' עמוד השחר ולא היתה לילה שלימה, וחלקו בדבר, זה לאסו' וזה להיתר, וגמנו וגמרו ואסרו.¹⁹

הר"ר שמואל מפלייזא היה אומר שמעשה בא לפני רבי' ברוך שבא גט לידו שהעדי' חתמוהו ונטלו שכר על החתימה, ורבי' ברוך היה פוסלו ורבי' יהודה מפריס [מכשיר],²⁰ ורבי' ברוך היה אומ' הטעם [...]²¹

שני חכמים צרפתים למדו לפני ר' ברוך והוא נחשב בעיניהם לרבם. האחד, ר' שמואל בר שלמה מפלייזא, העתיק כמה הלכות מ'ספר התרומה' בשם 'מורי ורבי רבינו ברוך',²² ואף העיד על פסיקותיו של ר' ברוך במעשים שבאו לפניו:

ואני ראיתי בבית אבא מרי שרבינו ברוך הורה ועשה מעשה להגעיל כלים בני יומן בערב הפסח קודם ד' שעות.²³

וראיתי מורי רבינו ברוך שהורה ברבים שהכלי תלוי בדעת ישראל, אם בדעתו שישארו חייב להטבילם.²⁴

תלמידו האחר של ר' ברוך הוא ר' אהרן הכהן, מחכמי צרפת במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה. ר' אהרן מזכיר בפירושו לתורה 'ספר הגן' רק שלושה מרביותיו בשם, והם: ר' ברוך בר

19 שאלות ותשובות מר' יצחק בן משה אור זרוע ומאיר בן ברוך, מהדורת י"ז כהנא, ירושלים תש"ג, עמ' גו, סי' שנט. 'גור אריה' הוא כינויו של ר' יהודה שירליאון, ראה: אורבך, עמ' 323.

20 כך צריך להשלים את הדילוג שבכתב היד (ולא כהצעתו של המהדיר), על פי מרדכי, כתובות, סי' רעט; שכלי הקטש, חלק שני (לעיל הערה 8), סי' צג, עמ' 194.

21 תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהדורת א' קופפר, ירושלים תשל"ג, עמ' 296–297.

22 'מיכאן ראה גדולה לדברי מורי ורבי רבינו ברוך שאסור לחמם הפשטיאה בימות החורף וחושבו נולד' (תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת [שם], עמ' 268 [=ספר התרומה, סי' רלה, ושם בסימנים]); 'מיכן יש להקשות על מה שפסק מורי רבי הרב ר' ברוך [...] כן נראה לי כדי ליישב פסק מורי הרב רבינו ברוך' (אוצר פסקי הראשונים על הלכות פסח, מהדורת ג' ציננער, ניו יורק תשמ"ה, עמ' עד–עה [=אור זרוע, ב, סי' רנו, דף נח ע"ב–ע"ג]); 'וכן כתב רבינו ברוך' (שם, עמ' עז [=אור זרוע, דף נח ע"ג]); 'ועוד שמעתי ממורי רבינו ברוך בשם רבינו אליהו' (שם, עמ' נב–נג); 'ולימים מצאתי בדברי מורי רבי' ברוך בשם רבי' יצחק ב"ר שמואל' (שם, עמ' קט–קכ, הערה נג [ושם עמ' קמח]). שני הציטוטים הראשונים שבאוצר פסקי הראשונים (עמ' עד–עה ועמ' עז) מצויים בספר התרומה, סי' נה (חלק נכבד מסימן זה חסר בכמה מעדי הנוסח של 'ספר התרומה', אך ציטוטי של ר' שמואל מפלייזא, הקלוקים דווקא מהקטעים ה'בעייתיים', מעידים כי הסימן כולו הוא אכן מפרי עטו של ר' ברוך. באמצע הסימן [דף יז סוף ע"ג] כתוב 'והגהה מדין חמץ', וחלק ניכר מההגהה [וכן מותר לטגן בפסח...] עדיין העישה רכה וגותנת טעם בתוך ימי הפסח', דף יז ע"ז – יח סוף ע"א] מצוי בדפוס הראשון רק בסוף הספר, ונכתב בראשו 'והו מה שהיה חסר לעיל בקונדרס ו' בסימן נ"ל', ובגוף הספר כתוב רק 'חסר כאן ותמצאנו סוף הספר'. בכתב היד הקדום של ספר התרומה, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 518, דף 246, חסרה כל ההגהה [דף יז סוף ע"ג – יח סוף ע"א]. מסתבר כי ההגהה כולה היא ממהדורה בתרא של 'ספר התרומה', כעין מה שמצוי בתשובות מיימוניות, הלכות מאכלות אסורות, סי' כא: 'לשון רבינו ברוך ב"ר יצחק אשר הגיה בספר התרומה [...] העתקתי מספר התרומה אשר הועתק מכתב יד רבינו ברוך המחבר זצ"ל, והוספר כתב בסימו שכתב ההגה תוכו, ונ"ל שזו הגהה תוכו, יען כי ברוב ספ' התרומה לא מצאתי'.

23 אוצר פסקי הראשונים (שם), עמ' סו (=אור זרוע [שם], דף נח ע"א). והשווה: 'צריך לזהר שלא יגעיל ערב פסח אחר ד' שעות כי אם כלים שאינן בן יומן' (ספר התרומה, סי' נה, דף יז ע"ג).

24 אוצר פסקי הראשונים (שם), עמ' סח (=אור זרוע [שם], דף נח ע"ב).

יצחק (שלוש פעמים), ר' יהודה בר יצחק, הוא ר' יהודה שירליאון (פעמיים) ור' שמשון מקוצי (פעמיים).²⁵ ר' יהודה שירליאון ור' שמשון מקוצי חיו בצפון צרפת, ולפיכך מסתבר שגם ר' ברוך בר יצחק חי בצרפת.²⁶

לא רק תלמידיו של ר' ברוך חיו בצרפת, אלא גם נכדו חי ופעל בצרפת; כך העיד ר' יצחק מקורביל, במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה:

ועל קטנית כגון פיי"ש ופייב"ש ורי"ש וכיוצא בהן רבים נוהגים בהן איסור שלא לאכול בפסח כלל, וכן כמדומה ששמעתי מהר"ר יוסף שליח ציבור מטרוויש בשם אמו, בתו של רבי' ברוך נ"ע, על הפולין שקורין פייב"ש שלא לבשלן בפסח כ"א במים רותחין מתחלת נתינתו בקדירה.²⁷

כינויו של ר' ברוך אף הוא רומז שהוא צרפתי, ולא מחכמי גרמניה. ר' ברוך כונה שירפונטין,²⁸ וכינוי זה הוא בעל משקל וזה לכינויהם של חכמי צרפת אחרים, למשל: שירליאון, הוא ר' יהודה מפריז; שיר ויויש, הוא ר' יחיאל מפריז; שיר מורל, הוא ר' שמואל בר שלמה מפלייזא.²⁹ לא מצאנו כינויים על משקל זה אצל חכמי גרמניה.

הכינוי שירפונטין מופיע שלוש פעמים, ואין ספק שהכוונה בכל המקרים היא לר' ברוך דידן:

25 ש"א פאזנאנסקי, 'מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא', הג"ל (מהדיר), פירוש על יחזקאל ותרי עשר לרבי אליעזר מבלגנצי, ורשה תרע"ג, עמ' C; J.M. Orlan, 'Sefer ha-Gan: Text and Analysis of the Biblical Commentary', Ph.D. dissertation, Yeshiva University, New York 1973, pp. 28-29 של ר' ברוך, לבר' יח 8, מצוי במהדורתו של אורליאן: 'ויאכלו, בתלמוד שלנו אמרין נראין כמו שאכלו, וממורי רבינו ברוך בה"ר יצחק שמעתי בב"ד דודאי אכלו כדי שלא לשנות מן המנהג' (שם, חלק עברי, עמ' 127).

26 תלמיד נוסף של ר' ברוך הוא כנראה ר' יצחק הבחור, 'תלמיד מו' הרב ר' ברוך', שכתב קיצור של שיטת שאנץ למסכת בכורות (נדפס בשם: תוספות שאנץ על מסכת בכורות, מהדורת י"ד אילן, בני ברק תשל"ג, וראה שם עמ' 86. אורבך סבר כי ר' ברוך זה הוא ר' ברוך ממגנצא, ראה אורבך, עמ' 243). מסתבר שהוא זה עם ר' יצחק הבחור בר יוסף, ששהה עם ר' ברוך בקנדיאה בדרכם לארץ ישראל (ראה: 'תא-שמע', 'כרוניקה חדשה לתקופת בעלי התוספות מחוגו של ר"י הזקן', שלם, ג [תשמ"א], עמ' 321-322).

27 סמ"ק, כ"י פרמה, פלטינה 189 (משנת ג"ו, 1297), דף [177ג]. המילים המכריעות, 'וכן כמדומה ששמעתי מהר"ר יוסף שליח ציבור מטרוויש בשם אמו בתו של רבי' ברוך נ"ע', חסרות בנדפס (מהדורת ד' הארפעניס, סטמר תרצ"ה, עמ' רלא, סוף סי' רכב; סמ"ק מצורף, ב, מהדורת י"י הר-שושנים-רוזנברג, ירושלים תשל"ז, עמ' שלה, סוף סי' ריט), אך הן מצויות כבר בהעתקה של גיסו של המחבר (ראה: ש' עמנואל, 'ספרי הלכה אבודים של בעלי התוספות', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג, עמ' 250, הערה 14). הראשון שהעיר על חסרונן של מילים אלו היה ש' כהן, ראה: S. Kohn, 'Die hebraischen Handschriften des ungarischen Nationalmuseums zu Budapest', *Magazin für die Wissenschaft des Judenthums*, 4 [1877], p. 98 גם: אורבך, עמ' 464, הערה 18 (=אוצר פסקי הראשונים [לעיל הערה 22], עמ' פ, הערה 30). לדברי י"ג אפשטיין ר' ברוך הנזכר כאן הוא ר' ברוך בר יצחק מרגנסבורג (אפשטיין [לעיל הערה 1], ב, סוף עמ' 773).

28 למשמעותו של הכינוי ראה: J. Wellesz, 'Meir b. Baruch de Rothenbourg', *REJ*, 59 (1910), p. 51 n. 3 (בשם מ' ליבר), אורבך, עמ' 348, הערה 22.

29 ר' יהודה שירליאון ראה: אורבך, עמ' 322-325; ר' יחיאל מפריז: שם, עמ' 448; ר' שמואל מפלייזא: שם, עמ' 461. לכינויהם של חכמים נוספים ראה: ספר הגייר, מהדורת ג' אפפל, ירושלים תשנ"ד, עמ' קפ (והשווה: מ"ר ליהמן, 'מחזור כתב-יד ליהמן והתשב"ץ שבתוכו', קבץ על יד, ס"ח יא, חלק א [תשמ"ה], עמ' 187-188); רנ"ג רבינוביץ, דקדוקי סופרים: ברכות, מינכן תרכ"ח, הקדמה, עמ' 30, הערה ט (=גרס, גליה יודאיקה [לעיל הערה 5], עמ' 353-354, 648-649; גרס (שם), עמ' 312-313).

דנהי דרבינו שמשון פירוש כן...] רבינו ברוך שירפונ'טין לא פי' כן בפ' בא סימן, אלא פי' לדין כשר על ידי סילוק אבל לא לענין עדות, דהא בענן תחילתו וסופו בכשרות.³⁰

תוס' יבמות יסד רבינו אליעזר מטו"ך ע"פ רבינו שמשון...] ובנדה יסד ע"פ רבינו ברוך שירפונ'טין בעל התרומה.³¹

ומצות נר חנוכה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק, ואם מדליקה לאחר מיכאן תו ליכא פירסום ניסא...] והר' ברוך שירפונ'טין אומ' ³²דווק' בימיהם שהיו מדליקין ברשו' הרבי, אבל אנו דמדלקין בפנים הוי היכירא לבני הבית עד שיעלה עמוד השחר.³³

נוסף על כל מה שהבאנו עד כה יש בידינו עדויות מפורשות שר' ברוך בר יצחק הוא מצרפת! ראש וראשון למעידים על כך הוא בן זמנו ר' אלעזר מזורמיזא. ר' אלעזר אמור היה לכאורה להיות שכנו ובן עירו של ר' ברוך, אך כשהוא מצטט מ'ספר התרומה' הוא כותב: 'מצאתי בספר תרומה שייסד הר' ברוך ב'ר יצחק מצרפת'.³⁴ עדויות נוספות לכך באות מפיו של מהרי"ל ('ולא מיבעי' לפי חכמי אשכנז שאוסרי')... אלא אפילו לחכמי צרפת ר' ברוך וחביריו דשרו',³⁵ ואצל שניים מחכמי פרובנס בראשית המאה הארבע עשרה, הכותבים: 'ורבנו ברוך מצרפת חבר ספר התרומה'; 'הרב בעל התרומה ז"ל וגדולים אחרים מצרפת כתבו'.³⁶ גם בתקנות העיר קנדיאה

30 תשובות מהר"ם מרוטנבורג, פראג שס"ח, סי' תקצה. דברים אלו מצויים גם במרדכי, בבא בתרא, סי' תקלט: 'רבינו ברוך איש תרומות כתב בפרק בא סימן' (ועיין שם בהגהות הב"ח), ואילו בכ"י בודפשט, המוזיאון הלאומי 2°, שם, דף 164: 'כתב ר"ב שרינפטי בתוספותיו ז"ל, תנן פ' בא סימן. שיטתו של ר' ברוך בעניין זה מצויה במקורות נוספים, וגם מהם עולה בוודאות שר' ברוך שירפונ'טין הוא בעל 'ספר התרומה', ראה: 'סילוק אינו מועיל אלא לגבי דיין לדברי רבינו ברוך איש תרומות זצ"ל כמו שפי' בנדה פ' בא סימן אבל לא לגבי עדות דבעי תחלתו וסופו בכשרות' (שערי תשובות מהר"ם בר' ברוך, מהדורת מ"א בלאך, ברלין תרנ"א, עמ' 293, סי' שעא); 'רבינו ברוך איש תרומות'... ז"ל אשר כתב בתוספותיו בפ' בא סימן' (הגהות מיימוניות, מהדורת ש' פרנקל, ירושלים ובני ברק תשנ"ט, הלכות עדות, פט"ו ס"ק א); 'לדברי רבי' ברוך איש תרומות ז"ל כדפי' בנדה פ' בא סימן' (תשובות בעלי התוספות, מהדורת א"י איגוס, ניו יורק תשי"ד, עמ' 221, סי' קכ). וראה גם בהערה הבאה.

31 שו"ת מהרי"ל החדשות, מהדורת י' סק, ירושלים תשל"ז, סי' ריא. מהרי"ל מוכיח את דבריו על טיבן של התוספות לנידה על פי הדמיון בין דברי התוספות בעניין סילוק עדים לדבריו של ר' ברוך שהבאנו כאן בסמוך.

32 ספר התרומה, סי' רכח.

33 כ"י אוקספורד, בודיאנה 1150, דף 16 א (על טיבו של כתב היד ראה בחיבורי [לעיל הערה 27], עמ' 263-270).

34 רוקח (לעיל הערה 16), סי' שיו, סוף עמ' קצו. המילים המכריעות, 'שייסד הר' ברוך בר' יצחק מצרפת', חסרות בדפוס, אך הן מצויות בכתב היד של הספר, כ"י פריז, הספרייה הלאומית 363. héb. דף 114 א (וכבר העיר על כך אורבך, עמ' 348), וכן בציטוט שבפי מהרי"ק (שו"ת הריב"ש החדשות, מונקאטש תרס"א, סי' לז, עמ' 94] שו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים, מהדורת א"ד פינס, ירושלים תש"ל, סי' מט, עמ' 230). יש שטענו כי הציטוטים של 'ספר התרומה' ב'ספר הרוקח' הם תוספות מאוחרות, ואורבך דחה את דבריהם (עמ' 353, הערה 51). למעשה אין ראיות לא לכאן ולא לכאן, והעדפנו כאן את הדעה האחרונה שנאמרה בעניין. ואף אם נקבל את הטענה שציטוט זה ב'ספר הרוקח' הוא תוספת מאוחרת, עדיין יש כאן עדות מפורשת שר' ברוך הוא מצרפת, אלא שעדות זו לא תהא מפי מי שאמור לכאורה להיות שכנו לרחוב של ר' ברוך.

35 שאלות ותשובות מהרי"ל, מהדורת י' סק, ירושלים תש"ם, סי' צג.

36 ר' דוד מאיטיליא (הכוכבי) בהקדמתו לספרו 'קריית ספר', נדפסה אצל גויבאואר: A. Neubauer, 'Documents inédits: XIV', *REJ*, 9 (1884), p. 221 (=הג"ל, סדר החכמים וקורות הימים, ב, אוקספורד תרמ"ח-תרנ"ג, עמ' 231); ר' מרדכי בר יצחק, בתוך: תשובות חכמי פרובינציא, מהדורת א' סופר, ירושלים תשכ"ז, עמ' 214 (עם

שבכרתים, ששם התעכב ר' ברוך בדרכו לארץ ישראל, נכתב כי 'כבר הסכימו כל הרבנים החכמים הגדולים בישראל שהיו פה ושהלכו בארץ ישראל, כגון הרב הגדול החסיד רבינו ברוך, והר"ר מתתיה החסיד ובנו הר"ר אלעזר יצ"ו הצרפתיים'.³⁷

ב. הפתרון

המקורות שהבאנו מוכיחים כולם כי ר' ברוך בר יצחק היה צרפתי. מקורות אלו אינם חדשים; הם אינם לקוחים מכתבי יד שנתגלו זה עתה, אלא מספרים נדפסים, ובדרך כלל מספרים שנדפסו כבר לפני עשרות שנים. הווי אומר, המקורות שהובאו לעיל רובם ככולם עמדו לפני החוקרים כבר זמן רב, והם ידעו היטב כי ר' ברוך שהה בצרפת. אך מכיוון ששמו של החכם – ר' ברוך מוורמייזא – מעיד עליו שהוא איש וורמייזא, ניסו החוקרים ליישב את הסתירה. הפתרון הפשוט ביותר הוא שר' ברוך נולד בוורמייזא ועקר משם לצרפת אך המשיך להיקרא על שם עירו הראשונה,³⁸ או לחלופין שהוא נולד בצרפת ועקר משם לוורמייזא ונקרא על שם עירו האחרונה. אורבך בספרו הגדול על בעלי התוספות בחר באפשרות שנולד בצרפת ועבר לוורמייזא. דיונו בר' ברוך מצוי בראש הפרק על 'בעלי התוספות באשכנז', וכבר בראשית דיונו הוא קבע כי 'ר' ברוך חי בוורמייזא ונקרא על שם עירו', אך בהמשך סייג את דבריו וכתב: 'ר' ברוך בילה זמן רב בצרפת, וגם ייתכן שמוצאו היה משם, ובבואו לאשכנז התיישב בוורמייזא'. בסוף דיונו דבריו של אורבך מתונים עוד יותר: 'בין אם ר' ברוך היה בן אשכנז ובין אם היה רק תושב בה, הריהו שייך בעיקר לבית-מדרשו של הר"י, ואין לראות בו נציג טיפוסי לחכמי אשכנז שבראשית המאה השלוש עשרה'.³⁹ התלבטויותיו של אורבך בספר יסוד זה השפיעו כמובן על כל ההולכים אחריו; יש שראו את ר' ברוך כחכם אשכנזי שהושפע מתורת צרפת, ואחרים סברו שעולמו הרוחני של

זאת יש לזכור שחכמי פרובנס וספרד כינו את חכמי גרמניה כ'צרפתים', ראה למשל דברי המאירי, שתיאר את מהר"ם מרוטנבורג במילים 'ר' מאיר מרטנבורק ראש ישיבת כל ארץ צרפת' [סדר הקבלה לרבינו מנחם המאירי², מהדורת ש"י הבלין, ירושלים וקליבלנד תשנ"ה, עמ' 136]. וראה: אפשטיין [לעיל הערה 1], א, עמ' 301–302. תקנות קנדיאה וזכרונותיה, מהדורת א"ש הרטום ומד"א קאסטור, ירושלים תש"ג, עמ' 31 (התקנות הן משנת קכ"ג, שנה לאחר שהותו של ר' ברוך בקנדיאה. וראה על כך: תא-שמע [לעיל הערה 26]; א' ריינר, 'עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל 1099–1517', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ה, עמ' 69–73). עלייתו של ר' ברוך לארץ ישראל, במסגרת גל העלייה הגדול שנודע לימים כ'עליית שלוש מאות הרבנים' (כלשונו של שלמה אבן וירגה, שבט יהודה, מהדורת ע' שוחט, ירושלים תש"ז, עמ' קמו), מרמזת אף היא שר' ברוך הוא צרפתי. בעלייה זו השתתפו כמה מהבולטים שבחכמי צרפת (ו' שמשון משאנץ, ר' יוסף מקליצון וקבוצת החכמים שעמו, ולאחר מכן ר' יחיאל מפריז), אך איש לא מחכמי גרמניה. פרט זה בביוגרפיה של ר' ברוך איננו מכריע, ואי אפשר להסתמך עליו לבדו, אך הוא מצטרף לעדויות המוצקות יותר שהבאנו על ישיבתו של ר' ברוך בצרפת (ראה לעניין זה: י"מ תא-שמע, 'על אודות יחסם של קדמוני אשכנז לערך העלייה לארץ-ישראל', שלם, ו [תשנ"ב], עמ' 316–317, ושם ספרות נוספת [ב'עלייה לארץ ישראל' כוונתנו כאן למי שנמר בדעתו לעלות לארץ ואף יצא את אירופה בדרכו לארץ ישראל, ואיננו נכנסים לשאלה ה'טכנית' מי מבין העולים זכה להגיע בשלום לחופי הארץ]).

38 כך הציע גרוס [לעיל הערה 4], עמ' 360.

39 אורבך, עמ' 346, 347, 361. וראה גם: 'רבנו ברוך לא היה כפי הנראה אשכנזי, אבל בכל אופן חי בוורמייזא' (שם, עמ' 315).

ר' ברוך הוא צרפתי לכל דבר, אף שבדרך מקרה הוא התגורר (או נולד) באשכנז, דוגמת מסקנתו של בנדיקט: 'אמנם ר' ברוך בר' יצחק בעל התרומה לכאורה אשכנזי הוא, אולם אף על פי כן הנני מונה אותו בין חכמי צרפת, שכן דרכי תורתו דרכיהם של חכמי צרפת הם[...] לפיכך יש שכבר כינוהו ראשונים בכינוי "צרפתי"[...] וייתכן, שכינוי זה על שם דרכי תורתו ניתן לו[...]'.⁴⁰

ג. השאלה שלא נשאלה

שאלה אחת, פשוטה אך מכרעת, צריכה הייתה להשאל, ולמרבה הפלא כמעט אף אחד לא העלה אותה: מניין לנו שר' ברוך הוא מוורמייזא? כל העדויות שהבאנו מלמדות בצורה ברורה שר' ברוך איש צרפת היה, ומניין אפוא באה הידיעה, המקובלת על הכול כדבר פשוט וברור, שר' ברוך איש וורמייזא היה?

השאלה פשוטה, והתשובה אף היא פשוטה: דומה שאיש מן הראשונים לא כתב שר' ברוך בר יצחק, מחבר 'ספר התרומה', הוא מוורמייזא; רק בספרד בסוף המאה החמש עשרה – מאות שנים לאחר זמנו של ר' ברוך ובריתוק של מאות קילומטרים ממקום מושבו – צצה לה לפתע 'ידיעה' כי ר' ברוך הוא מוורמייזא, ומסורת זו התקבלה על דעת הכול כהלכה למשה מסיני.

אמרנו שכמעט אף אחד לא העלה את השאלה הבסיסית, משום שלאחר שנחתמו דבריו מצאנו שכבר לפני שנים רבות העלה חכם אחד, נפתלי יעקב הכהן, את השאלה המתבקשת, והגיע – מכוחה של השאלה ומכוח מקצת הראיות שמנינו לעיל – אל הפתרון הנכון של הבעיה, תוך שהוא מצביע על מקור הטעות בשיוכו של ר' ברוך. דבריו של הכהן מצויים בספרו המקיף 'אוצר הגדולים',⁴¹ שהוא אוצר ידיעות עצום על חכמי ישראל, ידיעות שהובאו בדרך כלל ללא מיון וניפוי ביקורתי, ולא עוד אלא שהמחבר הקפיד לכל אורך ספרו שלא לציין את מקורותיו בספרות המחקר. ספר זה איננו מצוי תדיר על שולחנם של החוקרים, ומשום כך דבריו הנכונים בפרשה שאנו עוסקים בה לא עשו כל רושם; איש לא הזכיר את דיונו של הכהן, ולא עוד אלא שאפשר לראות בנקל שראשי המדברים במחקר לא הכירו את דבריו, ולכן הגיעו למסקנות מוטעות.⁴²

ספרו של ר' ברוך הפך תוך זמן קצר ביותר לאבן יסוד בספרות ההלכה, ורבים מאוד צייטו מדבריו. תורתו של ר' ברוך מובאת בשמו עוד במהלך המאה השלוש עשרה בכל מרכזי התורה שבאירופה: בצרפת, באנגליה, בגרמניה, באיטליה, בפרובנס ובספרד.⁴³ עשרות חכמים צייטו

40 ראה: בנדיקט (לעיל הערה 5).

41 הכהן (לעיל הערה 5). הכהן הביא שלוש ראיות לדבריו: הכינוי 'ר' ברוך מוורמייזא' אינו מצוי בפיו של איש מהקדמונים (ראה דבריו בעניין זה בסמוך); דיונו של ר' ברוך בשאלה הלכתית שהתעוררה בפירו, בצוותא אחת עם ר' יהודה שירליאון (ראה לעיל ליד הערה 17); כינוי הצרפתי של ר' ברוך, שירפונטין (ראה לעיל ליד הערה 28).

42 ראה לעיל סעיף ב ולהלן סעיף ד.

43 נזכיר כאן רק כמה דוגמאות בולטות, רובן ככולן מהמאה השלוש עשרה ומיעוטן מהשנים הראשונות של המאה הארבע עשרה. בצרפת: ר' שמואל מפלייזא (ראה לעיל הערה 22), תוספות (בעיקר למסכת עבודה זרה, ראה:

שוב ושוב אותו ואת ספרו – אך דומני שאיש מהם לא כתב שר' ברוך איש וורמייזא הוא (אף שמרביתם לא אמרו גם שר' ברוך הוא איש צרפת).

ר' ברוך נזכר גם בכמה כרוניקות, וגם שם אמורים היינו למצוא את שמו המלא. והנה זה פלא, במרבית הכרוניקות המצויות בידינו נזכר 'ר' ברוך' סתם, בלי לציין שהוא מוורמייזא. כך בכרוניקה המפורסמת שבשו"ת מהרש"ל, ששם נמנים החכמים שלמדו לפני ר"י הוקן; אחד מהחכמים נזכר במפורש כאשכנזי, חמישה חכמים נזכרים על שם עירם בצרפת, ושלושה אחרים, ובכללם ר' ברוך, מובאים בלי להזכיר את שם עירם: 'ואלו שמשו לפני ר"י: רבי משה כהן האשכנזי, ור' עזרא הנשיא, ור' שמשון מנביילא, ורבינו שמשון משנ"ץ איש עיון, ורבינו יצחק אחיו, ור' ברוך בר יצחק אשר יסד ספר התרומה, ור' יהודא בר יצחק מפריש, ור' שמשון מקוצי, והרב ר' שלמה מדרווייט'.⁴⁴ כך גם בכרוניקה אחרת, שפרסם ישראל תא-שמע: 'ובשנת תתקס"ד ספר התרומה הוסד [...]. ורבינו ברוך בר יצחק נפטר בתתקע"א'⁴⁵ – בלי לציין שהוא מוורמייזא, וכן בכרוניקות נוספות.⁴⁶ רק בכרוניקה אחת, של ר' דוד הכוכבי, איש פרובנס, נזכר מקומו של ר' ברוך: 'ורבנו ברוך מצרפת חבר ספר התרומה'.⁴⁷

אורבך, עמ' 354, 655, ספרי הסמ"ג והסמ"ק והגהות ר' פרץ על הסמ"ק (ראה: אורבך, עמ' 353, 473–474) וספר הנייר (ראה במפתח שבסוף הספר [לעיל הערה 29], עמ' רמד–רמה); באנגליה: ר' אליהו מלונדריש (פירושי רבנו אליהו מלונדריש ופסקיו, מהדורת מ"ל זק"ש, ירושלים תשס"ז, מבוא, עמ' 17), ר' יעקב חזן מלונדרש (עץ חיים, מהדורת י' ברודי, ג, ירושלים תשכ"ב–תשכ"ז, עמ' שלג) ועוד (ראה גם: אורבך, עמ' 495–496, 511; הנ"ל, 'מתורתם של חכמי אנגליה מלפני הגירוש', צ"י צימלס ואחרים [עורכים], ספר היוכל תפארת ישראל לכבוד הרב ישראל ברודי, לונדון תשכ"ז, עמ' 4, 5, 8); בגרמניה: ר' אלעזר מוורמייזא ור' יצחק אור זרוע (ראה: אורבך, עמ' 353, הערות 51–52), הרא"ש (ראה: ד' ופרני, 'דרכי ההוראה של הרא"ש', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תש"ס, עמ' 242, 271), המרדכי, הגהות מיימוניות ועוד; באיטליה: ר' צדקיה מרומי (שבילי הלקט, ראה במהדורת בובר [לעיל הערה 8], הקדמה, עמ' 21 [דבריו שם, עמ' 10, הערה סד, כנראה אינם נכונים]) ור' בנימין אחיו (הגהותיו על 'ספר התרומה' מצויות בכ"י פריז, הספרייה הלאומית 360, heb., דף 388, 172ב, 193ב) ור' ישעיה אחרון (ראה למשל: פסקי הרא"ה למסכתות גיטין, קידושין, סוטה וגדרים, מהדורת א' ליס, ירושלים תשל"ז [עם פסקי הרא"ה למסכתות אלו, מהדורת הנ"ל], ברשימת השמות שלפני הפסקים); בפרובנס: המאירי (ראה: בית הבחירה על מסכת עבודה זרה², מהדורת א' סופר, ירושלים תשכ"ה, עמ' ט), ספר המאורות (מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשכ"ד, עמ' כט), ספר ארחות חיים (מהדורת שליונגר [לעיל הערה 18], עמ' 640, 654; ארחות חיים לרבנו אהרן הכהן [מלוגיל]: עניני שבת, מהדורת ש"י קליין ור' קליין, ירושלים תשנ"ו, עמ' סו) וספר בעלי אסופות (ראה: בנדיקט [לעיל הערה 5], עמ' 113); בספרד: הרמב"ן ותלמידיו אחריו (ראה למשל: חידושי הרמב"ן למסכת שבת, מהדורת מ' הרשקר, ירושלים תשל"ג, ברשימת הספרים שבראש הספר). בעידן הדפוס פחתה בהרבה הפופולריות של 'ספר התרומה'. הוא נדפס לראשונה בוונציה רפ"ג (ראה על כך להלן). במקביל למהדורות השלישית של הסמ"ג (נדפסו הסמ"ג הראשונים: רומא [רל"ג–רל"ה]; שונוצ'ינו רמ"ב; ונציה רפ"ב; שם ש"ז). 'ספר התרומה' נדפס שנית רק לאחר כ-300 שנים (ואלקוא תקע"א), ושלישית לאחר כ-80 שנה נוספות (ורשה תרנ"ו, ראה להלן).

44 שאלות ותשובות מהרש"ל, לובלין של"ה, סי' כט. הכרוניקה נכתבה כנראה על ידי הרא"ש, ראה: אפשטיין (לעיל הערה 1), ב, עמ' 772–773. ר' משה כהן האשכנזי הוא ר' משה בר שלמה הכהן ממגנצא; ממקורות אחרים ידוע שהוא למד אצל רבנו תם, אך אין בידינו אסמכתא נוספת לנאמר כאן בכרוניקה שהוא למד אצל ר"י (ראה: אורבך, עמ' 184–185).

45 תא-שמע (לעיל הערה 26), עמ' 323.

46 רשימת 'שם הגדולים', מן המאה החמש עשרה: ר' ברוך בר יצחק עשה ס' התרומה (י"א בן יעקב, דברים עתיקים, ב, לייפציג תר"ו, עמ' 9); כרוניקה של ר' עזריאל טרבוט: ד' יהודה בפרשי ורבינו ברוך ב"ר יצחק אשר חבר ספר התרומה ורבינו שמשון משנ"ץ אשר באר סדר זרעים תלמיד ר' יצחק ב"ר שמואל בעל התוספות היו' (D.)

בדפוסים המאוחרים של 'ספר התרומה' (ואלקוא תקע"א; ורשה תרנ"ז)⁴⁸ מפורש בשער הספר 'ספר התרומה' [...] מחד מגאוני קמאי, מרנא ורבנא רבינו ברוך מגרמיזא. אך בדפוס הראשון של הספר (ונציה רפ"ג) כתוב בשער הספר רק 'נדפס עם רב העיון הספר המפואר הזה הנקרא ספר התרומה' [...], ובסופו: 'נשלם ספר התרומה הזה בבית דניאל בומבירגין' [...] – ולא נזכר שם שר' ברוך הוא מוורמייזא!

*

כפי שהראה הכהן אל נכון, התואר 'מגרמיזא' המקובל היום בידינו בא בעקבות דבריו של ר' אברהם זכות ב'ספר יוחסין' (קושטא שכ"ו):

הרמ' מקוצי תלמיד רבי שמשון והרב יהודה החסיד והר' ברוך מגרמיז' בעל התרומה בא לספרד להוכיח על מצות תפילין, וחבר ספרו שנת ת'תקצו.

דבריו של ספר יוחסין על ר' ברוך מגרמיזא התקבלו כמות שהם על ידי כל הבאים האחריו (ויש חכמים ששיבשו את דבריו עוד יותר, והבינו בטעות שר' ברוך – ולא ר' משה מקוצי – הוא שבא לספרד, וכתב את ספרו בשנת תתקצ"ד)⁴⁹. לאחר מאות שנים, באמצע המאה התשע עשרה זכינו למהדורה מתוקנת של 'ספר יוחסין', ושם מצויים דברים נוספים על ר' ברוך:

הרב ר' ברוך מגרמישא, תלמיד ר"ת וכן ר"י בעל התוספות וכן רבינו העוזרי. והוא חבר ספר התרומה, ר"ל ר' ברוך, שנת תתק"ס [...] הרב ר' משה מקוצי בר יעקב, תלמיד הרב רבינו שמשון בעל התוספות והר' יהודה החסיד והר' ברוך בר יצחק מגרמישא שעשה ספר התרומה [...] ובא לספרד להוכיח להם על מצות תפילין, וחבר ספר מצות גדול שנת תתקצ"ו.⁵⁰

11 p. 21 [REJ, 4 [1882]; Kaufmann. 'Liste de Rabbins dressée par Azriel Trabotto', *REJ*, 4 [1882], p. 211; 'י' זימר, 'סדר הפוסקים לר' עזריאל טרבוט', סיני, עו [תשל"ה], עמ' רמז, ושם בהערה 97).

47 לעיל ליד הערה 36.

48 בדפוס ורשה, שהוא וצילומי נפוצים היום, חסרים קטעים שלמים מחמת הצנזורה, כגון סי' קלח (אך סי' קמ-קמא אינם חסרים – כך כבר בדפוס הראשון, וכך בכתבי היד).

49 כגון: 'רבינו ברוך ברבי יצחק היה בדור הזה באשכנז כנראה בספר התרומה שחבר סי' קל"ה האומר היותו אז שנת דתתקס"ב [...] ואומר ספר יוחסין שהיה ר' ברוך מגרמיזא שחבר ספר התרומה שנת תתקצ"ו והלך לספרד להוכיח על מצוות תפילין' (ששלשל הקבלה, ונציה שמ"ז, דף גג ע"ב); 'רבי ברוך מגרמיזא חבר ספר התרומה בשנת תתקצ"ו, ככתוב בספר יוחסין דף קל"ב, ובעל ש"ה בדף ג"ג כתב שר' ברוך בר יצחק חברו' (צמח דוד, פראג שני"ב; מהדורת מ' ברויאר, ירושלים תשמ"ג, עמ' 125); 'שמ"ו שחבר רבינו ברוך מגרמיזא ספר התרומה, והוא עבר דרך קנדיאה והלך בארץ ישראל' (ר' שמואל אלגאזי, תולדות אדם, ונציה ש"ס; מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תש"ד, עמ' יח; על פי דבריו 'ספר התרומה' נתחבר בשנת תתקצ"ז, שמ"ו שנים לפני זמנו של אלגאזי, שכתב את ספרו בשנת שמ"ג [אורבך, עמ' 352, לא עמד על תלותו של אלגאזי בלשון המשובשת של 'ספר יוחסין', ולכן הגיה מה שהגיה; אך ר' שמואל אלגאזי נטל את מרבית ידיעותיו מ'ספר יוחסין', ראה: הברמן (שם), עמ' כה-כו]).

50 יוחסין השלם (לעיל הערה 7), עמ' 220, 221; הכהן (לעיל הערה 5).

גם אם כל שאר דבריו של 'ספר יוחסין' על ר' ברוך היו מדויקים, לא היינו יכולים לקבל את דבריו, מול עדותם המפורשת של ר' אלעזר מוורמייזא (בן עירז כביכול של ר' ברוך!) ומהרי"ל, המעידים שר' ברוך הוא מצרפת. על אחת כמה וכמה, כאשר דבריו של 'ספר יוחסין' משובשים מאוד. ר' ברוך לא למד אצל רבנו תם,⁵¹ וכמובן גם לא אצל 'רבינו העוזרי', שהוא כנראה ר' יואל הלוי (ראה בסמוך).⁵² ר' משה מקוצי לא למד אצל ר' שמשון משאנץ, וכמובן הוא לא למד אצל ר' יהודה החסיד, אלא אצל ר' יהודה שירליאון.⁵³ כותבי תולדותיו של ר' ברוך השכילו להתעלם ממרבית הטעויות שבפסקה זו, ורק טעות אחת נותרה, ונקבעה לדורות: ר' ברוך איש וורמייזא היה. אפשר שטעות זו נגרמה מהחלפתו של ר' ברוך בחכם אחר: ר' ברוך בר מאיר מוורמייזא, אביו של מהר"ם מרוטנבורג,⁵⁴ ואפשר שגורם אחר גרם לטעות, אך אין ספק כי טעות היא. ר' אברהם זכות, ממגורשי ספרד, כתב את דבריו בעשור הראשון של המאה השש עשרה, בעת שישב בתוניס,⁵⁵ וספרו נדפס סמוך לאחר מכן. 'ספר יוחסין' הוא הגורם לטעות שנקבעה לדורות, אך אין לו זכות ראשונים עליה; דברים זהים מצויים בפרק הכרונולוגי של ספר 'זכר צדיק' מאת ר' יוסף אבן צדיק, שנכתב בספרד כ־20 שנים קודם לכן, שנים ספורות לפני הגירוש:⁵⁶

הר' ברוך מגרמישה תלמיד רבי' תם ורבי' יצחק בר' שמואל ורבי' יואל העוזרי חבר ספר התרומה שנת ד' אלפים תתק"ס[...]. הר' משה מקוצי, תלמיד הר' שמשון ז"ל בעל התוספות והר' יהודה החסיד והר' ברוך מגרמישה, הוכיח בספרד במצות תפלין וחבר ספר מצות הגדול.⁵⁷

51 ראה: אורבך, עמ' 347, ושם בהערה 13 (ויש להביא סיוע נוסף לאורבך, מההעתיקה של אותו סימן בספר הרוקח [לעיל הערה 16], סי' תעה, עמ' שיד, ושם: 'הרי"ץ פי", והוא ר"י חזקן).

52 אפשר שהשיבוש נובע מדברי ספר התרומה: 'ועל הגוסס כבר שלח הר' יואל (מנונא) [מבונא] אל מורי רבי' (סי' קל. והשווה לעיל הערה 10).

53 ראה: אורבך, עמ' 465–479.

54 קברו של ר' ברוך זה מצוי בוורמייזא (ראה: אורבך, עמ' 523), והוא מכונה ר' ברוך מגרמשא' בכ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 88, דף [א88–ב], סי' לה (ראה: L. Zunz, *Literaturgeschichte der* 361, n. 4. *synagogalen Poesie*, Berlin 1865). מהר"ם כתב שתי תשובות רצופות לאביו ולדייני וורמייזא על שאלה שבאה לפנייהם; בראש התשובה הראשונה כתב אחיו של מהר"ם: 'זאת השיב להר"ר שלמה מגרמיזא ולחבירו', ובראש התשובה השנייה: 'למורי אבי שיחיה, שני כתבים הבאים כאחד, עוד זה מדבר וזה בא, מורי אבי הר"ר ברוך שיחיה. אתה וריעיך שאלתוני על זה הדבר שכבר נשאלתי עלי' (תשובות מהר"ם, כ"י לונדון, בית הדין 14, דף 215–216ב סי' תתקצח [תשובות מהר"ם, קרימונה שי"י, סי' לא, בשינוי; ושם בראש התשובה השנייה: 'אחרי כן שלח אביו עבור אותו הדין כי הוא כמו דיין היה]).

55 הפרקים הראשונים של 'ספר יוחסין' נכתבו עוד בספרד שלפני הגירוש, אך דבריו על ר' ברוך מצויים בחציו השני של הספר, המאוחר יותר; ראה במבואו של א"ח פריימאן לספר יוחסין השלם, פנקפורט ע"ג מ"ן תרפ"ה, עמ' x.

56 ר' יוסף החל לכתוב את חיבורו בשנת זכ"ר (1467), אך הוא מזכיר בכרוניקה מאורעות משנת 1487. ראה: שתי כרוניקות עבריות מדור גירוש ספרד, עם מבוא מאת א' דוד, 'ירושלים תשל"ט, עמ' ה–ט; זכר צדיק: סדר חג הפסח, מהדורת א' שושנה ו"ש שפיגל, 'ירושלים תשנ"ד, מבוא, עמ' ג–טו.

57 סדר החכמים וקורות הימים (לעיל הערה 36), א, עמ' 94–95. דברים דומים מצויים בחיבור נוסף, 'השלמת ספר הקבלה' לר' אברהם מטרוויטאל: 'הר' ברוך מגרמיזא, תלמיד רבינו תם ורבי יצחק בר שמואל בעל התוספות, חיבר ספר התרומה, ונפטר ארבעת אלפים תתקנ"ב ליצידה' (שם, עמ' 102–103; שתי כרוניקות עבריות מדור גירוש ספרד [לעיל הערה 56], עמ' 24–25). 'השלמת ספר הקבלה' נכתב בפאס בשנת 1510, והוא העתיק מ'ספר יוחסין'

התלות הישירה שבין שני הספרים ניכרת כאן מיד, והיא מצטרפת לדוגמאות רבות אחרות לזיקה ישירה ביניהם. וכבר עסקו בכך רבים, והסיקו כי 'ספר יוחסין' העתיק מספר 'זכר צדיק', או ששניהם העתיקו מחיבור שלישי, שלא הגיע לידינו.⁵⁸ בין כך ובין כך, אין כאן אלא מקור אחד, של חכם ספרדי הסמוך לגירוש ספרד, שהוא לבדו סבור כי ר' ברוך היה מוורמייזא. ר' אברהם זכות העתיק את טעותו של אותו חכם ככתבה וכלשונה, וממנו – ורק ממנו – נטלו הכול, עד עצם היום הזה.⁵⁹

ד. מסקנות

השם השגור בפנינו, ר' ברוך מוורמייזא, מוטעה הוא לחלוטין. ר' ברוך בר יצחק, מחבר 'ספר התרומה', לא היה מעולם בוורמייזא או בגרמניה בכלל. הוא חי כל ימיו בצרפת, עד שבסוף ימיו שם פעמיו לעלות לארץ ישראל, ובדרכו לשם שהה גם בקנדיאה שבכרתים.⁶⁰ בניגוד לחכמים צרפתים אחרים, שנקראו על שם עירם (ר' יהודה מפריז, ר' שמשון משאנץ וכדומה), הרי ר' ברוך לא נקרא מעולם על שמה של עיר מסוימת. מצאנו אמנם עדויות שר' ברוך ישב בפריז ונשא ונתן שם בהלכה עם ר' יהודה שירליאון, אך לא מצאנו שר' ברוך ייקרא ר' ברוך מפריז, אלא רק ר' ברוך מצרפת. ואפשר שר' ברוך עקק את מקום מגוריו מעיר לעיר, ועל כן הוא לא נקרא על שמה של עיר מסוימת.⁶¹

לאור דברינו מיותר כבר לדון בשאלה אם ר' ברוך הוא המחבר של שני פירושים אשכנזיים אנונימיים שתוקרים אחדים סברו שהם שלו. האחד הוא הפירוש לספרא המיוחס לר' שמשון משאנץ, שמחברו היה תלמידו של ר' דוד ממינצבורג. אורבך סבר כי מחברו האמתי הוא ר' ברוך דידן, והוא הוסיף: 'אמנם רבנו ברוך לא היה כפי הנראה אשכנזי, אבל בכל אופן חי בוורמייזא'.⁶²

או מספר 'זכר צדיק', ואולי מהחיבור השלישי שלא הגיע לידינו (ראה: דוד [שם], עמ' יא-יג).

58 ראה: דוד (שם), עמ' ח-ט, יב-יג.

59 ידיעה תמוהה נוספת על ר' ברוך מצויה בפיהם של חכמי ספרד, ולפיה ר' ברוך היה כהן (ואם נכונה מסורת זו, יהא בה להציג באור חדש את עיסוקו של ר' ברוך בהלכות חלה). מיכל (לעיל הערה 3) ציין שמסורת זו מצויה אצל שניים מבני משפחת דוראן במאה החמש עשרה: ר' שמעון בן צמח ור' שלמה בנן. אך פרופ' י' תא-שמע העירני כי ידיעה זו מצויה כבר במאה השלוש עשרה, אצל הרמב"ן, אבי משפחת דוראן, וממנו כנראה נטלו צאצאיו אחריו. קשה לבטל במחי יד את דבריו של הרמב"ן, שהרי שניים מרבותיו למדו בישיבות צרפת בערך בזמנו של ר' ברוך (ראה: אורבך, עמ' 263-264). אולם מסורת זו מצויה אך ורק בפי הרמב"ן וצאצאיו אחריו, ולא מצאנוה אצל עשרות החכמים האחרים שהזכירו את ר' ברוך. וצריך עיון. (ראה: חדושי הרמב"ן על מסכת חולין, דף קיב ע"א: 'כתב בעל התרומות ז"ל [=התרומה, סי' סא]... ואני אומ' אשתבש כהני'...] [מהדורת ש"ז רייכמן, ניו יורק תשס"ו, עמ' רן]. פסקה זו מובאת בשמו של הרמב"ן גם בחידושי הר"ן על הרי"ף, שם [דפוס וילנה, דף מא ע"א]. הלשון 'אשתבש כהני' היא על פי בבלי, פסחים יז ע"א).

60 על עלייתו לארץ של ר' ברוך ועל מעשיו בקנדיאה ראה לעיל הערה 37 (וראה גם: י' תא-שמע, 'הרב ישעיה די טראני הוקן וקשריו עם ביוגשיון וארץ-ישראל', שלם, ד [תשמ"ד], עמ' 134).

61 ראה גם: 'ותי' רבי ברוך בר' יצחק מכרך וארץ-ישראל', (תוספות ישנים השלם על מסכת יבמות, מהדורת א' שושנה, ירושלים וקליבלנד תשנ"ב, עמ' שיד. במבוא, שם, עמ' 22, הערה 46, שיער המהדיר שהכוונה לר' ברוך דידן, וצריך להיות: מכרך טיירי [Chateau-Thierry]).

62 אורבך, עמ' 312-315. על הדעות השונות בדבר זהותו של מחבר הפירוש ראה מה שכתבתי בתוך: ספרא דבי רב,

האחר הוא הפירוש למסכת תמיד המיוחס לר' אברהם בן דוד (הראב"ד), שמחברו הוא חכם אשכנזי בכל רמ"ח אבריו, התוקף בחריפות את חכמי צרפת. אברהם עפשטיין סבר שהפירוש הוא של ר' ברוך, וכבר דחה אורבך את דבריו.⁶³ ואם אמנם מצאנו כי ר' ברוך עסק בקודשים ובטהרות (שלוש המסכתות היחידות שאין ספק כי הוא כתב עליהן תוספות הן: זבחים, נידה ונוזיר),⁶⁴ מכל מקום ר' ברוך בר יצחק הוא חכם צרפתי, ולפיכך לא יעלה על הדעת שהוא המחבר של הפירוש לספרא או של הפירוש למסכת תמיד.

*

לתיקון שאנו מציעים לביוגרפיה של ר' ברוך יש משמעות היסטורית רחבה יותר. אורבך הכתיר את הפרק השישי של ספרו הגדול 'בעלי התוספות' בשם 'בעלי התוספות באשכנז, הפוסקים והחסידים', ואלו דבריו בפתיחת הפרק:

הקשרים שבין צרפת לאשכנז, שעמדנו עליהם בימי רבנו תם, נמשכו גם בימי של הר"י הזקן. מצאנו את תלמידו, ר' אליעזר מטול, מרביץ תורה באשכנז. גדול היה גם מספר התלמידים מאשכנז, שנהרו לבית־מדרשו של הר"י ולישיבות תלמידיו, בעלי התוספות הגדולים שבצרפת. תלמידים אלה, וגם רבים מבני־דורם, שלא היו תלמידיו של הר"י, המשיכו בחיבורן של תוספות כדרך הר"י ותלמידיו הצרפתים, אלא שהולך ומסתמן הבדל חשוב בין חכמי אשכנז לבין חכמי צרפת. עיקר פעולתם הספרותית של חכמי צרפת היה חיבורן של תוספות, ואילו לספרי פוסקים נודע רק מקום שולי; לעומת זה, אצל חכמי אשכנז נעשו ספרי הפוסקים עיקר והתוספות טפל להם, אם כי גם בספרי הפוסקים השתלטה דרך־הלימוד והדין המקובלת בתוספות. התקופה שבין 1200 לבין 1500 ידועה בתולדות המשפט הגרמני כ'תקופת ספרי המשפט'. ספרי משפט אלה אינם ספרי חוקים ואינם פרי חקיקה רשמית, אלא הם סיכומים פרטיים של המשפט הנהוג, וסיכומים מעין אלה יש למצוא גם בספרי ההלכה של הפוסקים באשכנז.⁶⁵

חוקרים אחרים הציעו הסבר אחר למה שהם כינו 'מפעל הפסיקה האשכנזי':

ברוח תביעותיו אלו של ספר חסידים, קמה ונוצרה, לדעתי, הפסיקה האשכנזית (בעיקרה) של מפנה המאה ה־13 והמשכה. חבורים כמו ספר התרומה לר' ברוך ב"ר יצחק מוורמייזא, ספר יראים לר"א ממין, ספר הראב"ה לר' אליעזר ב"ר יואל הלוי, ספר אור זרוע לר"י מוינא וספר מצוות גדול לשר מקוצי הם נסיון מונמנטאלי לסכם את ההישג ההלכי של מפעל התוספות ולשלבם כחלק אורגני בספר פסיקה נטול פלפול ונעדר מו"מ נרחב בהלכה: [...] העובדה המכרעת היא, לדעתי, כי כל החכמים הללו, פרט לסמ"ג, שייכים

מהורות א' שושנה, (בא), ירושלים תשנ"ו, מבוא, עמ' 11-13; י' זוסמן, ספר הזכרון לפרופ' טברסקי (בדפוס).

63 אורבך, עמ' 354-361. וראה: זוסמן (שם).

64 ראה לעיל הערה 6.

65 אורבך, עמ' 345.

אל קבוצת בעלי התוספות האשכנזיים, אף אם היו מהם שעמדו בקשר אישי הדוק עם צרפת וחכמיה, ויש גם בזה כדי להבליט את אופיה האשכנזי של התופעה. פוסקים אלו יש לראותם ע"כ כאנשי-ביניים בין התביעה הלימודית של בעלי התוספות וסגנונה, לבין הדרישה הדתית והחברתית של ספר חסידים לתורה-לשמה, בצניעה ובענווה, לשם ידיעת קיומה בפועל וכדי לקדם עבודת-ה'. מסכת פסיקה מפוארת זו, היא נסיון להגשים את האידאה החנוכית והלימודית של ספר חסידים וליישמה בפועל ממש, ע"י תרגום המפעל הלמדני של בעלי התוספות ללשון ההוראה והמעשה, והפיכת ההישג האינטלקטואלי-אישי לדרך חיים של מצוות וחרדות דתית.⁶⁶

דומה שדברים אלו ראויים עתה לעיון מחודש. ונזכיר את הדברים רק בקצרה. (א) לאחרונה ערער יעקב זוסמן על התמונה שהציג אורבך כי הקשרים בין חכמי גרמניה לחכמי צרפת נמשכו לכל אורכה של תקופת בעלי התוספות. לטענתו דבריו של אורבך נכונים אמנם לרוב ימיה של תקופת בעלי התוספות, אך בימי ר"י הזקן ותלמידיו נחלשו מאוד הקשרים שבין שני המרכזים.⁶⁷ התרופפות הקשרים בין שני המרכזים בשלהי המאה השתים עשרה ובראשית המאה השלוש עשרה באה לביטוי בשלושה תחומים עיקריים: חכמי גרמניה כמעט לא למדו אצל חכמי צרפת, בניגוד למקובל קודם לתקופה זו ולאחריה; כמעט לא היו חילופי תשובות בין שני המרכזים; וחכמי גרמניה כמעט לא צייטטו בחיבוריהם את חכמי צרפת בני דורם, וחכמי צרפת לא צייטטו את חכמי גרמניה.

החכם היחיד שלא השתלב בתמונה שהציג זוסמן הוא ר' ברוך בר יצחק, שהיה תלמיד מובהק של ר"י הזקן, אך נחשב עד עתה חכם אשכנזי (ואפשר שדמותו האשכנזית של ר' ברוך היא שהביאה את אורבך לטעון את מה שטען). עתה, משהושבנו את ר' ברוך בצרפת, הולכת ומתבהרת התמונה כפי שהציגה זוסמן; בסוף המאה השתים עשרה ובתחילת המאה השלוש עשרה פעלו שני בתי מדרש חשובים ביותר, שכמעט ולא קיימו שום קשר ביניהם, האחד בצרפת והאחר בגרמניה.⁶⁸ בראש בית המדרש הצרפתי עמד ר"י הזקן, ועמו תלמידיו הגדולים, ובעיקר: ר'

66 י' תא-שמע, 'קיום לאופייה של ספרות ההלכה באשכנז במאות ה"ג-ה"ד', עלי ספר, ד (תשל"ו), עמ' 32-33. וראה גם: הג"ל, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה: קורות, אישים ושיטות, א, ירושלים תשנ"ט, עמ' 82-83 (הביטוי 'מפעל הפסיקה האשכנזי' לקוח ממאמר אחר של תא-שמע, העוסק גם הוא בנושא זה: 'מצות תלמוד-תורה כבעיה חברתית-דתית ב"ספר-חסידים"', בר-אילן, יד-טו [תשל"ו], עמ' 105-106 [=הג"ל, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז, 1000-1350, ירושלים תשנ"ו, עמ' 120-122]).

67 י' זוסמן, 'מפעל המדעי של פרופסור אפרים אלימלך אורבך', מוסף מדעי היהדות, 1 (תשנ"ג), עמ' 39, הערה 63 ועמ' 48-54. ראה גם: ח' סולוביצ'יק, הלכה, כלכלה ודימוי עצמי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 97-98, ובמאמרו הרשומים שם בהערה 53.

68 מן הראוי להזכיר גם את היוצאים מן הכלל. ר"י הזקן התכתב עם ר' יואל הלוי מבונא ועם ר' ברוך בר יצחק מרגנשבורג, ור' שמחה משפירא שאל את ריצב"א והשיב לו' טוביה מבורגוניא (התשובות לו' יואל: ראבי"ה: תשובות, מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תשמ"ט, עמ' 10-10, ס' תתקכ"ט; עמ' פב-פד, ס' תתקלג. התשובה לו' ברוך מרגנשבורג: סמ"ג, לאוין קיא, דף לט ע"ב [וראה: אורבך, עמ' 346]. השאלות לריצב"א: אור זרוע, בבא קמא, ס' תמח-תמט; שיטה מקובצת: בבא קמא, מו ע"ב, ד"ה 'זכתב הר"ש' [ורשה תרס"א, דף פט ע"א]; מרדכי, בבא מציעא, ס' תז [ועיין עוד: שאלות ותשובות מהר"ח אור זרוע (לעיל הערה 15), ס' נב; ס' רטז, דף עא ע"ד-עב ע"א; ס' רג, דף פז ע"ג. והשווה: תשובות הרי"ד, מהדורת א"י ורטהיימר, ירושלים תשל"ה, ס'

אלחנן בנו, ר' יצחק בר אברהם, ר' שמשון משאנץ, ר' ברוך בר יצחק ור' יהודה שירליאון. בבית המדרש האשכנזי פעלו שורה ארוכה של חכמים מפורסמים, ובהם: ר' יהודה בר קלונימוס משפירא (בעל 'ייחוס תנאים ואמוראים'), ר' יואל הלוי, ראב"ה, ר' אלעזר מוורמייזא (ה'דוקח'), ר' שמחה משפירא, ר' ברוך ממגנצא ועוד רבים אחרים. הנתק הזמני בין שני בתי המדרש, שהתחיל כנראה עם פטירתו של רבנו תם בשנת 1171, נמשך עד לעלייתם של ר' שמשון משאנץ ושל ר' ברוך הצרפתי לארץ ישראל, בתחילת העשור השני של המאה השלוש עשרה. ר' יצחק אור זרוע, איש וינה, הוא החכם המבשר את סופו של הנתק; הוא נדד מאשכנז לצרפת ולמד שם אצל ר' יהודה שירליאון ואצל חכמים נוספים, אך לא זכה להכיר את ר' שמשון משאנץ ואת ר' ברוך בר יצחק, שעשו כבר את דרכם לארץ ישראל. הסיבות שהביאו לניתוק הזמני שבין גרמניה לצרפת והסיבות שהביאו לסימו של נתק זה, כמו גם השפעתם של מהלכים אלו על היצירה הרוחנית בגרמניה ובצרפת, טעונות עדיין לימוד.

(ב) לאחר שקבענו את מקומו של ר' ברוך בצרפת, ולא בוורמייזא, עלה בידנו כי ספר הפסיקה המקיף הראשון של בעלי התוספות נכתב בצרפת, ולא בגרמניה. עוד מתברר כי מפעל הפסיקה הצרפתי – שיכלול בדורות הבאים גם את הסמ"ג, הסמ"ק (והגהות ר' פרץ מקורביל עליו), ספר המצוות של ר' אברהם בר אפרים ועוד – איננו נופל בחשיבותו מזה האשכנזי. עולה אפוא כי חכמי גרמניה לא התגדרו בפסיקת הלכה יותר מחבריהם שבצרפת, וחכמי גרמניה אינם ראויים לתואר פוסקים יותר מחבריהם שבצרפת.

ספרי הפסיקה – האשכנזיים והצרפתיים כאחד – משקפים התפתחות פנימית וטבעית של בית המדרש, ואיננו צריכים לחפש זיקה (או דמיון) בינם ובין ספרי המשפט הגרמני של התקופה מצד אחד, או בינם לביקורתם של חסידי אשכנז מצד אחר. הבנתם החדשה של רבנו תם ושל תלמידיו את סוגיות התלמוד הביאה לפסיקת הלכה חדשה במאות רבות של סוגיות ונושאים, עד שספרי ההלכה הקיימים – הן אלו של הגאונים הן אלו שנכתבו בבית מדרשו של רש"י – התיישנו ואיבדו את ערכם כמעט לחלוטין, ויהודי אשכנז וצרפת מצאו את עצמם ללא ספר הלכה מעודכן. כבר רבנו תם ור"י הזקן, שעיקר עיסוקם היה בתלמוד ובכתיבת תוספות, נפנו לפרקים ממלאכתם וכתבו חיבורים הלכתיים קצרים בנושאים מוגדרים.⁶⁹ תלמידיו של ר"י הזקן עסקו בעיקר בשכלול שיטת הלימוד החדשה ובהעלאתה על הכתב, אך יש מהם שלא הסתפקו בדיון התאורטי שבבית המדרש, ולא ראו את תפקידם אך ורק בכתיבת תוספות. כמה מהבולטים שבחכמי צרפת, ור' ברוך בראשם, נרתמו למשימה שעמדה לפניהם – לתרגם את החידושים שעלו בבית המדרש לשפת המעשה. מפעל הפסיקה הצרפתי הניב כמה וכמה ספרים, והראשון שבהם הוא 'ספר התרומה'.⁷⁰

צא. התשובה לר' טוביה: שבלי הלקט, מהדורת בובר [לעיל הערה 8] ס' רכה [וראה מה שכתב ש' זק"ש בקטלוג הארוך שלו לכתבי היד של אוסף גינצבורג (חמ"ד וחש"ד; בלי שער, ולא נשלם בדפוס) עמ' 10–12]. ר' אליעזר מטול, שאורבך הביאו כדוגמה לקשרים שבין צרפת לגרמניה בימי ר"י הזקן, חי בסמוך לקו התפר שבין שתי הארצות, ואף הוא יוצא מן הכלל. וראה גם לעיל הערה 44.

69 ראה: אורבך, עמ' 104–105, 250 (אך ראה מה שכתבתי בחיבורי [לעיל הערה 27], עמ' 69–71).

70 ותן דעתך ליחס שבין שתי הנקודות שהעלינו; לדעתו של אורבך חכמי גרמניה וחכמי צרפת קשורים היו באופן

סוף דבר, צריכים אנו לשרש את השם המשובש שהורגלנו בו: ר' ברוך מוורמייזא, ולהרגיל על לשוננו את שמו הנכון של החכם: ר' ברוך בר יצחק מצרפת.

הדוק זה לזה, ולמרות זאת חכמי גרמניה מצאו לעצמם מקום להתגדר בו, והם הצטיינו בכתיבת ספרי הלכה, תחום שאצל חכמי צרפת נחשב רק לשולי. התמונה העולה מדברינו היא בדיוק הפוכה; מחד גיסא לאחר שהושבנו את ר' ברוך בצרפת עלה בידינו כי היה נתק כמעט מוחלט בין חכמי גרמניה לחכמי צרפת בשלהי המאה השתים עשרה ובראשית המאה השלוש עשרה. מאידך גיסא למרות הנתק כיוונו שני מרכזי התורה הגדולים לדרך אחת, וחכמי גרמניה וצרפת כאחד עסקו באופן נמרץ בכתיבת ספרי הלכה (בתחומים אחרים קיימים היו כמובן הבדלים גדולים בין שני המרכזים, אלא שאין הם נכנסים למסגרת דיוננו. עיסוקנו כאן הוא בספרות הפסיקה, ובה לטענתנו אין למצוא הבדל בין שני המרכזים).

תוספת בשעת הגהה: דבריו של י"מ תא"ש מע שר' אליעזר ממיץ הוא חכם צרפתי ולא אשכנזי 'כפי שהראה ש' עמנואל במאמר העומד להתפרסם בקרוב' מכוונים למאמרנו זה, אך אוזכרו של ר' אליעזר ממיץ הוא כמובן פליטת קולמוס, שהרי לא עסקנו כלל בר' אליעזר ממיץ אלא בר' ברוך בר יצחק, ראה: תא"ש מע, הספרות הפרשנית לתלמוד (לעיל הערה 66), ב, ירושלים תש"ס, עמ' 109, הערה 26.